

Čeština Bedřicha Smetany

Analýza Smetanovy česky psané korespondence

Lucie Rychnovská

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

#488

#488

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

MUNI
PRESS

...ně nebylo dopravní ...
... řeči, dohledy ...
... avěmu doporučení ...
... dovolují si odpovědět ...
... se ve studování ...
... w "Cechách", jest-li jsou ...
... z pana Štefka a dosud nezatavenou ...
... Ehrenbergu, tak, že by možná bylo, přivo ...
... w šechu můj ... a cel ...
... Gabriela, ...
... jsem připravit, ...
... vjadřitel, ani nap ...
... vřechůžka ...

Čeština Bedřicha Smetany

Analýza Smetanovy česky psané
korespondence

Lucie Rychnovská

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

#488

BRNO 2019

Recenzovali: PhDr. Ludmila Uhlířová, CSc., dr. h. c. (Ústav jazyka českého Akademie věd
České republiky, v. v. i.)
doc. Mgr. Robert Adam, Ph.D. (Univerzita Karlova)

© 2019 Lucie Rychnovská
© 2019 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-9282-2
ISBN 978-80-210-9283-9 (online : pdf)
ISSN 1211-3034
<https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-9283-2019>

Tato kniha vznikla na základě mé stejnojmenné disertační práce, kterou jsem roku 2015 obhájila na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity.

Chtěla bych poděkovat všem, kteří byli tak laskavi a můj text nebo jeho část si přečetli, všem, kteří svými postřehy a poznámkami dopomohli k výsledné podobě práce a následně této monografii, všem, kteří se mnou měli trpělivost v době, kdy text o češtině Bedřicha Smetany vznikal. Můj dík patří především mé rodině, doc. PhDr. Zdeňce Hladké, Dr., a recenzentům této knihy, tedy PhDr. Ludmile Uhlířové, CSc., dr. h. c., a doc. Mgr. Robertu Adamovi, Ph.D.

Dávno již jsem se chystal poslati Vám odpověď na obě Vaše psaní; ale odkládal jsem to na čas, kde se něco přihodí, co by za to stálo, aby se o tom mnoho napsalo. Jelikož ale na takovou událost marně by člověk čekati musel, [...] zpěchám raději s odpovědí...

(Bedřich Smetana Josefu Jiránkovi)

Obsah

1 ÚVOD: CÍLE, METODOLOGIE, STRUKTURA MONOGRAFIE	11
2 TEORETICKÁ VÝCHODISKA	14
2.1 Stav zpracování problematiky	14
2.1.1 Práce o češtině 19. století	14
2.1.2 Literatura o Bedřichu Smetanovi	18
2.1.3 Jazyková specifika soukromého dopisu	20
2.1.4 Korpusové zpracování korespondenčních textů, korpusy textů z 19. století	21
2.1.5 Metoda jazykových biografí	22
2.2 Dobová jazyková situace	24
2.3 Jazykové příručky 2. poloviny 19. století	26
3 ZPRACOVÁNÍ ŽIVOTOPISNÝCH DAT A PŘÍPRAVA MATERIÁLU	32
3.1 Údaje ze života Bedřicha Smetany	32
3.2 Materiál a jeho korpusové zpracování	39
3.2.1 Přehled knižních edic Smetanovy korespondence	40
3.2.2 Smetanova korespondence uložená v Muzeu Bedřicha Smetany	42
3.2.3 Korpusové zpracování	43
3.2.4 Výběr reprezentativního vzorku Smetanových dopisů	45
4 ANALYTICKÁ ČÁST	49
4.1 Pravopis	51
4.1.1 Grafický a pravopisný systém	51
4.1.2 Jevy vzniklé nedokonalou znalostí pravopisných pravidel	52
4.1.2.1 Psaní <i>i/i</i> a <i>y/y</i>	52
<i>Po pravopisně tvrdých a měkkých souhláskách; Po pravopisně obojetných souhláskách</i>	
4.1.2.2 Psaní <i>mě/mně, bě/bje, pě, vě/vje</i>	56
4.1.2.3 Psaní předložek <i>s/z</i>	58
4.1.3 Odraz vyslovované podoby v grafice	60
4.1.3.1 Asimilace znělosti a neutralizace znělosti na konci slova před pauzou	60
4.1.3.2 Zjednodušování skupin hlásek	63
<i>Kuli, pučit atd.; Tvary pomocného slovesa být; Zájmeno nějaký</i>	
4.1.4 Vliv němčiny	65

4.1.5	Jevy ostatní	66
4.1.5.1	Cizí slova	66
4.1.5.2	Psaní velkých písmen <i>Jména osobní; Jména zemí, měst, neobydlených objektů; Názvy ulic Názvy děl; Názvy institucí; Názvy novin a časopisů; Adjektiva odvozená od názvů zemí a měst; Vyjádření úcty</i>	68
4.1.5.3	Hranice slov <i>Jak mile / jakmile, na vždy / navždy atd.; Psaní li; Vlastní jména Další problematické případy</i>	74
4.1.5.4	Psaní zkratk	77
4.1.5.5	Kvantita	79
4.1.6	Shrnutí	80
4.2	Gramatika	86
4.2.1	Tvarosloví	86
4.2.1.1	Jevy vzniklé nedokonalou znalostí jazykových pravidel	86
4.2.1.1.1	Podstatná jména <i>Vazby bezpředložkové; Vazby předložkové</i>	86
4.2.1.1.2	Přídavná jména <i>Nenáležitě koncovky; Adjektiva tvořená příponou -ný/-ní</i>	91
4.2.1.1.3	Zájmena	94
4.2.1.1.4	Číslovky <i>Tolik, několik</i>	96
4.2.1.1.5	Slovesa <i>Slovesa typu kupovat; Nenáležitě osobní koncovky</i>	96
4.2.1.2	Jevy pronikající z mluveného úzu	98
4.2.1.2.1	Podstatná jména <i>Genitivu plurálu; Nominativ místo akuzativu plurálu životných maskulin; Užití tvarů neživotných namísto životných; Substantiva s pozůstatky duálové deklinace</i>	98
4.2.1.2.2	Přídavná jména <i>Složená adjektivní deklinace přivlastňovacích přídavných jmen</i>	101
4.2.1.2.3	Zájmena <i>Onen, všechen</i>	102
4.2.1.2.4	Číslovky <i>Jeden; Dva, oba; Tři</i>	103
4.2.1.2.5	Obecné mluvenostní tendence u jmenných tvarů <i>Unifikace koncovek v instrumentálu plurálu; Unifikace koncovek adjektivní a zájmenné deklinace v nominativu plurálu; Úžení é > í a unifikace paradigmatu adjektivní deklinace</i>	106
4.2.1.2.6	Slovesa <i>Tvary typu pozdravuju, pozdravujou; Prézenní tvary pro 1. osobu plurá- lu zakončené na -em; Prézenní tvary slovesa moci; Kondicionálové tvary; Tvary minulého času; Infinitivy na -ct(i); Příčestí činné; Tvar nejní;</i>	111

*Prézentní tvar slovesa být pro 2. osobu singuláru; Tvary typu obdařejí;
Příčestí činné slovesa dělat*

4.2.1.3	Jevy, které jsou výsledkem interference češtiny s němčinou	122
4.2.1.3.1	Přídavná jména	122
	<i>Záměna tvarů přídavných jmen a příslovčí</i>	
4.2.1.3.2	Zájmena	122
	<i>Zájmeno svůj</i>	
4.2.1.3.3	Slovesa	123
	<i>Slovesa s příponami -í/ýrova-, -í/ýruj-</i>	
4.2.1.4	Jevy ostatní	125
4.2.1.4.1	Podstatná jména	125
	<i>Vlastní jména osobní cizího původu; Domácí vlastní jména osobní</i>	
4.2.1.4.2	Zájmena	127
	<i>Záměna mě/mně, ji/jí, jim/jím, jejich/jejích, moji/mojí atd.</i>	
4.2.1.5	Shrnutí	128
4.2.2	Syntax	134
4.2.2.1	Jevy pronikající pod vlivem cizojazyčných vzorů	134
4.2.2.1.1	Slovosled	134
4.2.2.1.1.1	Postavení slovesa ve větě hlavní	135
	<i>Slovesný přísudek vyjádřený jednoduchým slovesným tvarem; Přísudek vyjádřený složeným slovesným tvarem a přísudek slovesný složený</i>	
4.2.2.1.1.2	Postavení slovesa ve větě vedlejší	138
	<i>Slovesný přísudek vyjádřený jednoduchým slovesným tvarem; Přísudek vyjádřený složeným slovesným tvarem a přísudek slovesný složený</i>	
4.2.2.1.1.3	Postavení přívlastku shodného	142
	<i>Přívlastek vyjádřený přívlastňovacím zájmenem; Přívlastek postupně rozvíjející</i>	
4.2.2.1.1.4	K postavení příklonek	145
	<i>Tvary pomocného slovesa být; Tvary osobních nezuratných zájmen; Příklonky se a si; Více příklonek ve větě</i>	
4.2.2.1.2	Neslovosledné syntaktické jevy odrážející vliv němčiny . . .	151
	<i>Frazémy a slovesné vazby; Osobní zájmeno v pozici podmětu</i>	
4.2.2.2	Jevy z mluveného úzu	153
4.2.2.3	Shrnutí	155
4.3	Doplňek: lexikum	159
4.3.1	Termíny	159
4.3.2	Slova cizího původu	160
4.3.3	Vliv němčiny	161
4.3.4	Expresivita	165
4.3.5	Shrnutí	168
5	ZÁVĚR	169

SUMMARY	173
BIBLIOGRAFIE	179
PŘÍLOHY	188
Příloha č. 1 Přehled Smetanovy odeslané a přijaté česky psané korespondence	188
Příloha č. 2 Adresáti a pisatelé Smetanovy korespondence	194
Příloha č. 3 Ukázky ze Smetanovy korespondence	203

1 ÚVOD: CÍLE, METODOLOGIE, STRUKTURA MONOGRAFIE

Zde zasilám konečně abych měl pokoj, úvod – ne ouverturu – k opeře: „Čertova stěna“.

(Bedřich Smetana Josefu Srbovi)

Hudební skladatel Bedřich Smetana (1824–1884) žil v období, které je v pracích o vývoji jazyka označováno jako obrozenské (do 40. let 19. století) a poobrozenské (od 40. let 19. století do počátku 20. století), tedy v období, které je po jazykové stránce zajímavé především nahrazením němčiny ve funkci vyšší psané komunikační variety češtinou a formováním, resp. ustalováním normy novodobé spisovné češtiny. V souvislosti s tím vyvstává otázka, jak tuto normu zvládali doboví mluvčí, případně do jaké míry o její zvládnutí usilovali, a dále otázka, u kterých jevů byla norma v pohybu a jakým směrem se vyvíjela.

Výzkum češtiny 19. století se dosud opíral především o texty literární nebo publicistické, tedy potenciálně korigované dobovými redakčními zásahy. Teprve v posledních letech se do popředí lingvistického zájmu dostává více také soukromá korespondence, jmenujme alespoň studie vzniklé v souvislosti s poslední edicí korespondence Boženy Němcové a nejnověji také v souvislosti s edicí veškeré dochované korespondence Karla Havlíčka. Unikátnost materiálu soukromé korespondence spočívá v tom, že se jeho prostřednictvím můžeme přiblížit reálnému dobovému úzu, který pro starší vývojové fáze češtiny v autentičtější podobě jinde zachovaný nemáme. Navíc soukromá korespondence umožňuje poznat i jazyk „obyčejných“ mluvčích, míněno mluvčích stojících mimo literární kruhy, protože i ti, kteří nepíší literární texty, píší (nebo alespoň v 19. století psali) dopisy. Jejich projevy přitom mohou být v jistém ohledu reprezentativnější ukázkou dobového stavu jazyka než projevy osob, které s češtinou profesně zacházely a na konstituování spisovné normy se mnohdy samy podílely. Mezi tyto z jazykového hlediska „obyčejné“ osoby patří také Bedřich Smetana.

Smetanův jazykový profil nebyl v dané době výjimečný: Smetana neměl české školy, byl vzděláván v němčině, němčina pro něj jistou dobu plnila funkci vyššího dorozumívacího prostředku, zatímco čeština sloužila pravděpodobně spíše v mluvené komunikaci soukromé. Na češtinu v psané komunikaci přechází Smetana až od 60. let 19. století v souvislosti se svým postupným zapojením do národně buditeckého procesu. Teprve tehdy si začíná cíleně osvojovat český pravopis a gramatickou normu spisovné češtiny. Uvážíme-li, že je to v době, kdy je mu více než 35 let a kdy je zcela zaměstnán hudebními a umělecko-organizačními záležitostmi, není překvapivé, že zvládnutí psané češtiny pro něj bylo dosti problematické. Domníváme se, že na projevech Bedřicha Smetany je možné modelově zkoumat, jaké jevy činily dobovému česko-německému bilingvnímu mluvčímu (sice vzdělanému, ale s jazykem profesně nespázanému) při přechodu na psané vyjadřování v češtině potíže. Cílem naší práce se tedy stává představit na základě dochované korespondence Bedřicha Smetany jeho češtinu a zároveň přispět k poznání konstituujícího se spisovného jazyka 2. poloviny 19. století.¹

Aby byly výsledky výše nastíněného výzkumu relevantní, musí se opírat o dostatečně rozsáhlý materiál. Smetanova korespondence je v tomto ohledu vhodným východiskem, neboť vzhledem k umělecké výjimečnosti osobnosti Bedřicha Smetany byl rozsah jeho korespondence značně široký a ze stejného důvodu se jeho dopisy ve velkém počtu zachovaly až do dnešních dnů: celkový objem odeslaných a přijatých listů, s nimiž jsme pracovali, tvoří více než 750 jednotek. Na jejich základě jsme pro vědecké účely vytvořili elektronický korpus Smetanovy česky psané odeslané a přijaté korespondence.

Pokud jde o použitou metodologii, zaměřujeme se na detailní rozbor jazykové materie (s využitím postupů korpusové lingvistiky), jeho výsledky interpretujeme na pozadí dobového kontextu a relevantních údajů ze skladatelova života (implicitně jsou užity některé postupy sociolingvistické metody jazykových biografí). V rámci prováděné analýzy věnujeme pozornost pravopisné a gramatické stránce Smetanovy korespondence, resp. především odchylkám od dobové normy psaného jazyka. Vzhledem k našemu hlavnímu cíli vycházíme vždy nejdříve z detailního rozboru reprezentativního a relativně jednotného vzorku 100 polooficiálních dopisů, u nichž lze předpokládat největší pisatelovu snahu o dodržení normy. Výsledky konfrontujeme se stavem v celku Smetanou psaných dopisů, který se snažíme popsat s využitím korpusových frekvenčních dat. Pro objektivnější poznání dobového úzu a také pro ověření prototypičnosti (případně naopak specifčnosti) Smetanovy psané češtiny porovnáváme zjištěné údaje s přijatou korespondencí. Protože je však celek přijaté korespondence značně rozmanitý, zaměřujeme se na různé pisatele diferencovaně. Pravidelně sledujeme zvláště dopisy Josefa Srba,

1 Podnětem pro takto orientované bádání se nám stala možnost spolupracovat s Muzeem Bedřicha Smetany v Praze při přípravě podkladů pro kompletní edici Smetanovy korespondence.

kterého vzhledem k typu vzdělání a profesního zaměření chápeme jako Smetanův jazykový protipól, nositele a znalce dobové spisovné normy. Reflektujeme však i dopisy jazykově nevzdělaných mluvčích. Při hodnocení zjištěných jevů z hlediska dobové normy užíváme jazykové příručky z odpovídajícího období, při zkoumání případného vlivu lokálního mluveného úzu vycházíme z Českého jazykového atlasu. Protože se doplňkově snažíme posuzovat zakotvenost zjištěných jevů i z hlediska časového, opíráme se pro srovnání též o studie o starším stavu češtiny 19. století (práce Bohuslava Havráňka, Miroslava Grepla, Roberta Adama) a znalosti o dalším vývoji jazyka až po současnost.

Monografie je strukturovaná do tří částí. V první se věnujeme teoretickým východiskům: mapujeme stav zpracování problematiky v oblastech, jichž se náš výzkum tematicky nebo metodologicky dotýká (jedná se o práce zabývající se češtinou 19. století, životopisem Bedřicha Smetany, problematikou tvorby a využití specializovaných korpusů a korpusů češtiny 19. století, metodou jazykových biografii, specifiky korespondenčního materiálu), dále popisujeme jazykovou situaci v období, které sledujeme (resp. v období, které mu těsně předcházelo), a představujeme dobové jazykové příručky, o něž se opíráme při analýze.

Druhá část souvisí se zvolenou metodologií, zabývá se problematikou zpracování podkladů a nástrojů sloužících analýze a interpretaci zjištěných jazykových dat. Přinášíme v ní biografii Bedřicha Smetany zaměřenou na údaje relevantní z hlediska zkoumání jeho jazyka, přibližujeme materiál Smetanovy odeslané a přijaté korespondence, připojujeme i základní informace týkající se procesu jeho zpracování do podoby elektronického korpusu.

Stěžejní část textu představuje analýza Smetanovy korespondence. Zaměřujeme se v ní na nejvýraznější jevy z oblasti pravopisu a gramatiky (tvarosloví a syntaxe), výběrově též lexika. Odchytky od dobové normy psané češtiny interpretujeme na pozadí biografických údajů, mj. v relaci k působení mluveného úzu a pronikání němčiny. Jak již bylo řečeno, stav zjištěný u Smetany porovnáváme s korespondencí přijatou, s poznatky z dobových jazykových příruček a s poznatky z dalších studií o češtině 19. století. Smyslem je přispět ke zmapování dobové jazykové situace a nabídnout srovnávací materiál pro budoucí podobně zaměřené analýzy, které teprve jako celek mohou vést k objektivnějšímu poznání češtiny sledovaného období.

2 TEORETICKÁ VÝCHODISKA

Proto že Ti je theorie hudby dosud nejasná, proto ji nemusíš odsuzovat, že nemá ni jádro, ni slupku. Tvůj otec by sotvá se stal skladatelem, kdyby z této theorie byl nepoznal a nestrávil jak jádro tak slupku.

(Bedřich Smetana Zdeňce Smetanové)

2.1 Stav zpracování problematiky

Následující kapitola informuje o stavu zpracování problematiky v oblastech, kterých se práce týká.

2.1.1 Práce o češtině 19. století

Pokud jde o texty věnující se češtině 19. století, náleží mezi ně vedle kompendiálních prací o vývoji češtiny (viz kapitolu 2.2 o dobové jazykové situaci) studie, které se zaměřují na konkrétní jazykový jev nebo aspekt v projevech určitého mluvčího, popř. v určitých typech textů. Např. Miroslav GREPL se zabývá především analýzou jevů syntaktických, z jeho studií věnovaných sledovanému období jmenujme práce *Spojka an ve spisovné češtině první poloviny XIX. století* (1956),² *Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie* (1958a),³ *K podmínkám diferenciací spojovacích prostředků*

2 GREPL, Miroslav (1956). *Spojka an ve spisovném jazyce první poloviny 19. století*. SPFFBU, A4, s. 45–50.

3 GREPL, Miroslav (1958a). *Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie*. SPFFBU, A6, s. 74–87.

v obrozenském spisovném jazyce (1958b),⁴ *Předmětový genitiv v jazyce Tylovy prózy* (1960),⁵ *K jazykové výstavbě umělecké prózy třicátých a čtyřicátých let 19. století* (1962).⁶ Zpřesňováním prostředků pro vyjádření okolnostních vztahů se zabýval Milan JELÍNEK, který je mj. autorem studie *Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině* (1958).⁷

S ohledem na jevy, které sledujeme při syntaktickém rozboru Smetanovy korespondence, jsou pro nás podnětné zvláště studie zmíněných autorů týkající se slovosledu, a to *Vývoj slovosledu v Tylově próze* (1959) Miroslava GREPLA⁸ a *Postavení slovesa v obrozenských odborných textech* (1960) a *Postavení atributu v obrozenské odborné literatuře* (1967) Milana JELÍNKA.⁹ Ke zkoumání slovosledné problematiky v daném období přispívá také Eva HOŠNOVÁ textem *Slovesled v dopisech Boženy Němcové* (2007).¹⁰

Na specifika jazyka a stylu Boženy Němcové, zvláště na jevy slovosledné, a to, jakým způsobem byly bez dostatečné znalosti dobového jazyka a jazyka Boženy Němcové korigovány vydavateli jejích děl, upozorňuje svými studii *Několik poznámek o jazyce a stylu Boženy Němcové* (1958) a *K jazyku a stylu B. Němcové* (1990) Karel HORÁLEK.¹¹ Prvky lidového jazyka v próze Boženy Němcové zkoumá ve svých studiích *Lidový podklad jazyka v Babičce Boženy Němcové* a *K stylu Národních báchorek a pověstí Boženy Němcové* Bohuslav HAVRÁNEK.¹² Na styl dopisů Boženy Němcové, zejména na jejich větnou stavbu a slovní zásobu, se ve své práci *Sabina – Němcová*

4 GREPL, Miroslav (1958b). K podmínkám diferenciaci spojovacích prostředků v obrozeneckém spisovném jazyce. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 109–118.

5 GREPL, Miroslav (1960). Předmětový genitiv v jazyce Tylovy prózy. *SPFFBU*, A8, s. 29–40.

6 GREPL, Miroslav (1962). K jazykové výstavbě umělecké prózy třicátých a čtyřicátých let 19. století. *SPFFBU*, řada D9, s. 137–160.

7 JELÍNEK, Milan (1958). Nové nepůvodní předložky v obrozenské češtině. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 153–171.

8 GREPL, Miroslav (1959). Vývoj slovosledu v Tylově próze. *Slovo a slovesnost*, roč. 20, č. 4, s. 247–260.

9 JELÍNEK, Milan (1960). Postavení slovesa v obrozenských odborných textech. *SPFFBU*, řada A8, s. 19–28.

JELÍNEK, Milan (1967). Postavení atributu v obrozenské odborné literatuře. *SPFFBU*, řada A15, s. 69–84.

10 HOŠNOVÁ, Eva (2007). Slovesled v dopisech Boženy Němcové. In: Adam, R. (ed.). *Božena Němcová – jazyková a literární komunikace ve středoevropském kontextu*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, s. 68–77.

11 HORÁLEK, Karel (1958). Několik poznámek o jazyce a stylu Boženy Němcové. In: Machek, V. (red.). *Studie ze slovanské jazykovědy: Sborník k 70. narozeninám akademika Františka Trávníčka*. Praha: SPN, s. 435–445.

HORÁLEK, Karel (1990). K jazyku a stylu B. Němcové. In: *Studie o populární literatuře českého obrození*. Praha: Československý spisovatel, s. 160–175.

12 HAVRÁNEK, Bohuslav (1963a). Lidový podklad jazyka v Babičce Boženy Němcové. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 200–210.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1963b). K stylu Národních báchorek a pověstí Boženy Němcové. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 210–214.

K mluveným prvkům v próze Boženy Němcové srov. také článek: HAVRÁNEK, Bohuslav (1964). Jazyk Boženy Němcové. *Slovo a slovesnost*, roč. 25, č. 1, s. 1–11.

– Havlíček. *Textologický a stylistický příspěvek k sporům o Sabinových zásazích do cizího díla* (1976) zaměřuje Alexandr STICH.¹³ Týž autor se věnoval také rozboru vybraných jazykových jevů ve vyjadřování Karla Havlíčka Borovského, do tohoto okruhu patří např. jeho studie *Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy* (1974).¹⁴

Vedle výše uvedených studií existují i práce zkoumající vyjadřování určitého člověka komplexněji. Tak je tomu u studie Bohuslava HAVRÁNEKA *Jazyk Máchův*,¹⁵ v níž Havránek rozebírá prostředky různých jazykových plánů, a to jednak s ohledem na dobovou normu spisovného jazyka,¹⁶ jednak s ohledem na jazyk lidový, dále se věnuje archaismům a nakonec neologismům v Máchových projevech. Materiálovým východiskem se Havránkovi stává nejen Máchova poezie a próza, ale také jeho texty neliterární (včetně dopisů), což umožňuje posoudit, které jevy jsou u Máchy natolik silné, že jsou vlastní jeho vyjadřování obecně, které jsou naopak vlastní jen jeho projevům soukromým nebo které jsou pouze prostředkem umělecké stylizace.

K našemu zkoumání pak mají nejbližší práce, které rozebírají jazyk konkrétních osob na základě jejich korespondence. Do tohoto okruhu patří texty, které vznikly v souvislosti s přípravou a publikováním kompletní edice korespondence Boženy Němcové. Jazykové stránce dopisů Boženy Němcové se v *Předmluvě II* ve třetím svazku věnuje Robert ADAM.¹⁷ Ten je také autorem poznámek a komentářů ke stylu a jazyku jednotlivých korespondenčních partnerů Boženy Němcové (srov. ediční poznámky ve všech čtyřech svazcích vydané korespondence Boženy Němcové).¹⁸ Typickými jazykovými rysy, případně stylem a věcnou stránkou dopisů některých z nich se Robert ADAM zabývá ve svých studiích *Dopisy Leopolda Hansmanna Boženě Němcové* (2005),¹⁹

13 STICH, Alexandr (1976). Sabina – Němcová – Havlíček. Textologický a stylistický příspěvek k sporům o Sabinových zásazích do cizího díla. In: *Stylistické studie III*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.

14 STICH, Alexandr (1974). Přejaté a cizí prvky v lexiku Havlíčkovy novinářské prózy. In: *Stylistické studie I*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV, s. 95–139.

15 HAVRÁNEK, Bohuslav (1963c). Jazyk Máchův. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, s. 164–194.

Máchovou češtinou se Bohuslav Havránek zabýval i v pozdějších časopiseckých článcích.

16 K užití pojmů norma a spisovný jazyk pro sledované období viz kapitolu 2.3, v níž se zabýváme jazykovými příručkami reflektujícími dobový stav formování spisovné češtiny.

17 ADAM, Robert (2006a). Předmluva II. In: Němcová, Božena. *Korespondence III. 1857–1858*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

18 NĚMCOVÁ, Božena (2003). *Korespondence I. 1844–1852*. Eds. R. Adam – J. Janáčková – M. Pokorná – L. Saicová Římalová – S. Wimmer. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

NĚMCOVÁ, Božena (2004). *Korespondence II. 1853–1856*. Eds. R. Adam – J. Janáčková – M. Pokorná – L. Saicová Římalová – S. Wimmer. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

NĚMCOVÁ, Božena (2006). *Korespondence III. 1857–1858*. Eds. R. Adam – M. Pokorná – L. Saicová Římalová – S. Wimmer. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

NĚMCOVÁ, Božena (2007). *Korespondence IV. 1859–1862*. Eds. R. Adam – J. Janáčková – F. Martínek – M. Pokorná – L. Saicová Římalová – S. Wimmer. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

19 ADAM, Robert (2005). Dopisy Leopolda Hansmanna Boženě Němcové. *Bohemistika*, roč. 5, s. 171–184.

Jazykové okolí Boženy Němcové: Podoby češtiny v listech Němcové adresovaných (2006)²⁰ a *Korespondenční postoje a dopisové podoby dětí Boženy Němcové* (2008).²¹ Ve zmíněných Adamových pracích je možno nalézt některé další odkazy na texty věnující se analýze jazyka Boženy Němcové.²²

Dopisy doby obrozenské a poobrozenské (konkr. z let 1790–1860) zkoumá i dvousvazkové dílo Jiřiny van LEEUWEN-TURNOVCOVÉ a Jany STRÁNÍKOVÉ *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts* (2011, 2012).²³ Kromě transliterovaných dopisů významných i méně významných osob národního obrození předkládá jejich práce doprovodné studie, biografické údaje o autorech (eventuálně adresátech) dopisů a na základě vybraných jazykových jevů se pokouší také o stručnou (a jak ve své recenzi zmíněného díla dokládá František Martínek,²⁴ ne vždy systematickou) jazykovou charakteristiku dopisů.

Mezi nejaktuálnější studie související se zkoumanou problematikou patří ty, které vznikají v návaznosti na přípravu edice veškeré známé korespondence Karla Havlíčka.²⁵ Jmenovat můžeme práce Karla KOMÁRKA,²⁶ Petra MAREŠE,²⁷ Františka

20 ADAM, Robert (2006b). Jazykové okolí Boženy Němcové: Podoby češtiny v listech Němcové adresovaných. In: Horký, M. – Horký, R. (eds.). *Božena Němcová – život, dílo, doba*. Česká Skalice: Muzeum Boženy Němcové, s. 12–20.

21 ADAM, Robert (2008). Korespondenční postoje a dopisové podoby dětí Boženy Němcové. In: Leeuwen-Turnovcová, J. van – Rudolf, S. – Röhrborn, U. (eds.). *Standardisierung und Destandardisierung. (De)Standardisierungspänomene im Russischen und Tschechischen*. München: Verlag Otto Sagner, s. 81–93.

22 Pokud jde o další literaturu k tématu, srov. také studii:

ADAM, Robert – JANÁČKOVÁ, Jaroslava – MACUROVÁ, Alena – MARTÍNEK, František (2013). Dopisy jako výzva (Jazykovědný výzkum korespondence Boženy Němcové). In: Hladká, Z. a kol. *Soukromá korespondence jako lingvistický pramen*. Brno: Masarykova univerzita, s. 137–152.

23 LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van – STRÁNÍKOVÁ, Jana (2011). *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner.

LEEUWEN-TURNOVCOVÁ, Jiřina van – STRÁNÍKOVÁ, Jana (2012). *Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. Band 2: Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtzeit*. München – Berlin: Verlag Otto Sagner.

24 MARTÍNEK, František (2014). Jiřina van Leeuwen-Turnovcová – Jana Stráníková: Schreiben im Alltag des 19. Jahrhunderts. [Band 1:] Das Schreib- und Schrifttschechische zur Zeit der nationalen Wiedergeburt (1790–1860) in Briefen der patriotischen Kreise. Band 2: Tschechisch-deutsche Synthesen – Partnerbeziehungen der Wiedergeburtzeit. *Slavia*, roč. 83, č. 2, s. 195–201.

25 Prozatím byly vydány dva svazky:

HAVLÍČEK, Karel (2017). *Korespondence I. 1831–1842*. Eds. R. Adam – F. Martínek – P. Piša – M. Pokorná – L. Rychnovská. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

HAVLÍČEK, Karel (2018). *Korespondence II. 1843–1844*. Eds. R. Adam – F. Martínek – P. Piša – M. Pokorná – L. Rychnovská. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

26 KOMÁREK, Karel (2015). Slovosled v dopisech Karla Havlíčka. *Naše řeč*, roč. 98, č. 3, s. 113–128.

KOMÁREK, Karel (2016). Vlastní jména v dopisech Karla Havlíčka. *Bohemica Olomucensia*, roč. 8, č. 2, s. 34–49.

27 MAREŠ, Petr (2015). „Vypadlo to, ale miserabel pro mne.“ Vícejazyčnost v korespondenci Karla Havlíčka. *Naše řeč*, roč. 98, č. 2, s. 57–70.

MARTÍNKA²⁸ či Martiny RYBOVÉ,²⁹ jež se zaměřují na vybraný jazykový nebo komunikační aspekt Havlíčkovy korespondence. Jazykové problematice jsou věnovány také některé z kapitol kolektivní monografie *Karel Havlíček ve světle korespondence* (2016).³⁰

Komplexní a zevrubná jazyková analýza vyjadřování konkrétního člověka nepůsobícího v oblasti literatury, jazykovědy nebo publicistiky, která by se opírala o materiál, jehož rozsah by byl srovnatelný s dochovanou česky psanou korespondencí Bedřicha Smetany, v českém prostředí pro 19. století zatím chybí.

2.1.2 Literatura o Bedřichu Smetanovi

S ohledem na to, jak významné místo Bedřicha Smetana v českém umění zaujímá, není překvapivé, že tento hudební skladatel vyvolává stálý zájem badatelů i laické veřejnosti a že se stává tématem řady knižních publikací, studií nebo článků.

Smetanovi se dlouhodobě věnoval zejména Zdeněk NEJEDLÝ, historik, literární historik, muzikolog a pozdější ministr v poválečných vládách. Je autorem monografie s názvem *Bedřich Smetana*, poprvé vydané ve 20.–30. letech 20. století a podruhé v 50. letech 20. století.³¹ Nejedlého dílo vyniká šíří záběru, všímá si nejen osudů Smetanových, ale také dobových společenských a uměleckých souvislostí, vychází z důkladného studia pramenů. Problémem však je, že Nejedlého monografie zůstala nedokončena (dovádí Smetanův život jen do roku 1843), a především je

MAREŠ, Petr (2018). „Neočekával jsem ani psaní ani – koblížky.“ Tematizace psaní v korespondenci Karla Havlíčka. *Naše řeč*, roč. 101, č. 2, s. 94–106.

28 MARTÍNEK, František (2015). K češtině korespondence Karla Havlíčka. *Korpus – gramatika – axiologie*, roč. 6, č. 11, s. 55–68.

29 RYBOVÁ, Martina (2018). K prostředkům jistotní modalit v korespondenci Karla Havlíčka. *Naše řeč*, roč. 101, č. 1, s. 58–63.

30 RYCHNOVSKÁ, Lucie – ADAM, Robert a kol. (2016). *Karel Havlíček ve světle korespondence*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

31 NEJEDLÝ, Zdeněk (1924a). *Bedřich Smetana. I. Doma*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1925). *Bedřich Smetana. II. Na studiích*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1929). *Bedřich Smetana. III. Praha a venkov*. Praha: Nákladem Hudební Matice Umělecké Besedy.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1933). *Bedřich Smetana. IV. Ve společnosti*. Praha: Melantrich.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1950a). *Bedřich Smetana. Kniha 1*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1950b). *Bedřich Smetana. Kniha 2. Děťství*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1951a). *Bedřich Smetana. Kniha 3. Na studiích*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1951b). *Bedřich Smetana. Kniha 4. Nová společnost*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1952). *Bedřich Smetana. Kniha 5. Praha*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1953). *Bedřich Smetana. Kniha 6. Na českém venkově*. Praha: Orbis.

NEJEDLÝ, Zdeněk (1954). *Bedřich Smetana. Kniha 7. Ve společnosti*. Praha: Orbis.

z ní patrný Nejedlého nekritický obdiv ke Smetanovi, který vede k tomu, že údaje jsou podány tak, aby bylo zdůrazněno Smetanovo češství a vlastenectví. To platí i pro Nejedlého jednosvazkové dílo *Bedřich Smetana*, poprvé vydané roku 1924³² a podruhé v opravené podobě roku 1962,³³ v němž Nejedlý sleduje Smetanovy osudy až do roku 1862.

Mezi další publikace věnované Smetanovi patří např. monografie hudebního vědce Václava HOLZKNECHTA *Bedřich Smetana: život a dílo* (1984)³⁴ a kniha muzikoložky a někdejší pracovnice Muzea Bedřicha Smetany Hany SÉQUARDTOVÉ s názvem *Bedřich Smetana* (1988).³⁵ Obě publikace se věnují jak Smetanově biografii, tak Smetanově hudební tvorbě, v závěru přináší také seznam Smetanových děl a chronologický přehled událostí Smetanova života. Z populárněji zaměřených děl lze jmenovat publikaci Zdeňka MAHLERA *Nekamenujte proroky: kapitoly ze života Bedřicha Smetany* (1989).³⁶ Smetanovy životní osudy jsou v ní sice zpracovány beletrizující formou, přesto kniha přináší všechny podstatné informace týkající se Smetanovy osoby a také zajímavý dokladový materiál.

O výše uvedené publikace se opíráme v kapitole 3.1, v níž se zabýváme Smetanovou biografií. Smetanovská literatura je však mnohem rozsáhlejší, zahrnuje díla domácí i zahraniční. S ohledem na zaměření naší práce se dalším textům o Smetanovi podrobněji nevěnujeme,³⁷ pro všechny totiž platí, že jsou biograficky nebo muzikologicky orientované (event., zkoumají-li Smetanovu chorobu, patří do oblasti lékařství). Jazykovému vyjadřování Bedřicha Smetany naproti tomu dosud nebyla věnována pozornost, ačkoli pro takto zaměřené zkoumání nabízí jeho korespondence unikátní materiál. Neznamená to však, že by Smetanova korespondence unikala ediční pozornosti badatelů (detailněji se jí věnujeme v kapitole 3.2 přibližující materiálová východiska naší práce).

32 NEJEDLÝ, Zdeněk (1924b). *Bedřich Smetana I*. Edice Zlatoroh. Praha: Spolek výtvarných umělců Mánes.

33 NEJEDLÝ, Zdeněk (1962). *Bedřich Smetana: doba zrání*. 2., upr. vydání. Praha: Státní hudební vydavatelství.

34 HOLZKNECHT, Václav (1984). *Bedřich Smetana: život a dílo*. 2. rozšířené a upravené vydání. Praha: Panton. (1. vyd. 1979.)

35 SÉQUARDTOVÁ, Hana (1988). *Bedřich Smetana*. Praha: Supraphon.

36 MAHLER, Zdeněk (1989). *Nekamenujte proroky: kapitoly ze života Bedřicha Smetany*. Praha: Albatros.

37 Přehled těchto publikací poskytují např. zmíněné tituly Václava Holzknechta a Hany Séquardtové.